

Научный вестник Бухарского государственного университета * Scientific reports of Bukhara state University

ISSN 2181-6875

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI ILMIY AXBOROTI

2/2019

• **NAVOIY GULSHANI**

Ражабова М.Б. Ошиқ изтиробларининг навоиёна талқини.....165

• **FALSAFA, HUQUQ VA SIYOSATSHUNOSLIK**

Хамидов О.Х., Раҳимов К. Бухорони “қуббат ул-ислом” этган аллома.....168

Надинова З.П., Амиркулов Р.Х. Илмий билишда интуициянинг ўзига хос хусусиятлари.....176

Акрамов М.М. Ёшлар жиноятчилигининг олдини олишда кино санъатининг роли (“Scorpion” номли тўлиқ метражли миллий бадиий фильм мисолида).....183

Нажмиддинов Б.М. Сиёсий партиялар моҳиятига доир замонавий ёндашувлар ва уларнинг аҳамияти.....186

Исабаев М.Б. Худудий вакиллик органлари тизимини такомиллаштириш - давлат бошқарувини модернизация қилишдаги муҳим вазифа.....191

Джураев Ш.Ф. Философская система как специфичный индикатор развития общества в древности и средневековья.....196

Шарипова Д.Ш., Абулова З.А. Нақшбандия тариқати орифларининг фазилятлари ва силсиласи.....199

• **TARIXSHUNOSLIK**

Ҳайитов Ш.А. Россия федерациясидаги ўзбеклар: тарихий таҳлил (1991-2015 йиллар).....204

Раҳмонов Т.Э., Шодиева Ш.С. Ўрта осий ва Марказий Осий атамаларининг келиб чиқиши ҳақида илмий мулоҳазалар.....207

Бобожонова Ф.Х. Бухоро мадрасаларининг қурилиши, моддий-ҳўжалик таъминоти ва фаолиятини ташкил қилиш масалалари.....211

Ҳайитов Ж.Ш. Туркистонда картошка экин навларининг тарқалиш тарихидан (XIX аср охири – XX аср бошлари).....217

Jumayeva N.A. Buxoro vohasi aholisining yer – suvdan foydalanishi bilan bog'liq an'analar (XIX asr oxiriXX asr boshlari).....221

Zaripov J.G., Ahmadov A.A. Buxoro amirligi diplomatiyasida Afg'onistonning o'rni(XVIII-XIXasrlar).....226

• **IQTISODIYOT**

Navruz-zoda B.N., Najmiddinov S.N. Buxoro hududining turistik salohiyatini ko'tarishda ziyorat turizmining ahamiyati va roli.....231

Хамраев З.М., Қаҳҳоров О.С. Ўзбекистонда ташқи савдо ривожланиши жараёнлари таҳлили.....235

Qayimova Z.A., Narziyeva D.M. Korxonalarda innovatsion jarayonlarni tashkil etish yo'llari.....245

Шомуродов Р.Ш. Инновацион стратегик бошқарув тушунчасининг моҳияти.....249

• **PEDAGOGIKA**

Voltayev T.B., Murodov Sh.A. Preparing the educational materials using lms platform.....253

Ташпўлатов Ф.А. Ўқувчи ва талаба-ёшлар ўртасида ўтказиладиган спорт мусобақалари тизимини янада такомиллаштириш йўллари.....256

Турдиева Г.С. Google сайт хизматлари ёрдамида талабаларнинг мустақил ишларини ташкиллаштириш технологияси.....261

Избуллаева Г.В., Расулова З.Д. Меҳнат таълимида тўғараклар фаолиятини интерфаол усуллар ёрдамида уйғунлаштириш.....266

Назаров А.М., Файзиева У.А. Замонавий раҳбар кадрлар тайёрлашдаги психологик муаммолар.....273

Зокирова Г.В. Ўзбекистонда хотин-қизлар нашрлари: типологик жиҳатлари, мавзулари кўламининг янгиланиши.....277

• **SAN'ATSHUNOSLIK**

Муратов Ш.К., Кўкиев Б.Б., Облоқулова Л.Ф. Яққол тасвирлар қуришда қийшиқ бурчакли аксонометрик проекциялардаги ўзгариш коэффициентларининг ўзаро боғлиқлиги.....282

Абдуллаев С.Ф., Ядгаров У.Т. Методы перспективного изображения гипсовых античных голов и бюстов.....286

• **QUTLOV**

Жумаев Ж. Болтаев Телмаен Бакаевич 60 ёшда.....292

• **E'LON**

“Buxoro davlat universiteti ilmiy axboroti” jurnalida maqola e'lon qilish talab va shartlari...293-294

бўлиб, Шарқий катта Хинган, жануби эса Тибет ҳудудидаги Цангпо Бархмапутра дарёси ва Ҳинд дарёсининг юқори қисми билан ўралган” (Қаранг: УМЭ, V том, Т., 2003, 476-б.).

Юқорида келтирилган далиллар шуни кўрсатадики, Марказий Осиё ва Ўрта Осиё атамалари ўзининг географик ўрни, табиий шароити, этнографияси, тарихи, ўтмиши, бугуни бир-биридан фарқ қиладиган бутунлай бошқа-бошқа манзиллардир. Нима учун Марказий Осиёликлар ўз ўлкаларини Ўрта Осиё деб айтмайди, нима учун биз Ўрта Осиё Марказий Осиё бўлишини хоҳлаймиз? Аслини олганда жой номлари асрлар давомида ўша заминда яшайдиган халқларнинг турмуш тарзи, тарихий тараққиёти ёки географик ўрни, тарихий географияси орқали шаклланиб қарор топган, уни ўзгартириш ёки бошқа бир ном билан аташ ноўрин эканлиги барчага аён.

Хулоса. Ўрта Осиё ер юзидаги йирик минтақалардан бири, унда турли миллат ва элатлар истиқомат қилади, бу халқларнинг келиб чиқиши, шаклланиши, турмуш маданияти бой ва ранг-барангдир. Ўрта Осиё жаҳон цивилизациясининг ўчоқларидан, марказларидан бири, уни бошқа цивилизацияларга қўшиб юбориб ҳам тарихий, ҳам илмий нуқтаи назардан тўғри эмас. Ушбу мақолада баҳсу мунозарага сабаб бўладиган фикрлар ҳам талайгина, шунинг учун ҳурматли ҳамкасбларни мунозарага даъват этамиз.

АДАБИЁТЛАР

1. Большая Советская Энциклопедия. - М., 1976. – Т.24. - Кн. 1.– 608 с; 1978. -Т.28. – 616 с.
2. Ўзбекистон Совет энциклопедияси. – Т., 1975. – 640 б. 1976 й. – 656 б.
3. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 8-том, Т., 2003-2005. – 704 б.
4. Мустақиллик изохли илмий-оммабоп луғати. – Т.: Шарқ, 1998. – 320 б.
5. **Маллаев Н.** Ўзбек адабиёти тарихи.– Т.: Ўқитувчи, 1976. – 662 б.
6. **Неъматулло Иброҳимов.** Ибн Батута ва унинг Ўрта Осиёга саёҳати. – Т.: Шарқ баёзи, 1993. – 104 б.
7. **Жумаев А.Ш.** Ўлкамизда жой номлари. – Бухоро: Бухоро, 1998. – 56 б.
8. **Ҳасанов Ҳ.** Ўрта Осиё жой номлари тарихидан. – Т.: Фан, 1965. – 80 б.

УДК: 94(575.146)

БУХОРО МАДРАСАЛАРИНИНГ ҚУРИЛИШИ, МОДДИЙ-ХЎЖАЛИК ТАЪМИНОТИ ВА ФАОЛИЯТИНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШ МАСАЛАЛАРИ

ВОПРОСЫ СТРОИТЕЛЬСТВА БУХАРСКИХ МЕДРЕСЕ, ИХ МАТЕРИАЛЬНО- ХОЗЯЙСТВЕННОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ И ОРГАНИЗАЦИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

THE ISSUES OF CONSTRUCTION OF THE BUKHARAN MEDRESSES, THEIR MATERIAL, ECONOMIC SUPPORT AND ORGANIZATION OF THEIR ACTIVITY

Бобожонова Феруза Хаятовна

БухДУ Бухоро тарихи кафедраси ўқитувчиси, тарих фанлари номзоди

Таянч сўзлар: мадраса, ҳужра, кутубхона, вақф, тарих, дарс, дарсликлар, илк манбалар, ҳукмдор, архитектура.

Ключевые слова: медресе, кельи, библиотека, вакуф, история, урок, учебники, первоисточники, правитель, архитектура.

Key words: madrassah, hujra-cells, library, waqf – endowment, history, lesson, textbooks, written sources, ruler, architecture.

Мақолада XIX аср охири – XX аср бошларида Бухоро мадрасалари фаолияти манбалар асосида ёритиб берилган. Шунингдек, мадрасадаги талабаларнинг моддий аҳволи ва таъминоти масалалари ҳам кўриб чиқилган.

В статье рассматриваются источники, освещающие деятельность медресе в Бухаре в конце XIX- начале XX вв. как основной формы учебных заведений. В статье также рассматривается материальное положение и обеспечение учащихся медресе.

The article deals with the written sources on the activity of the madrassahs in Bukhara as the main form of the educational institutions in the late 19th – early 20th centuries.

Кириш. Анъанавий таълим тизимининг юқори босқичи–мадрасалар ҳақидаги илк маълумот Наршахийнинг “Бухоро тарихи” асарида берилиб, Бухоро шаҳридаги Форжак номидаги мадрасанинг 937 йилги ёнғин пайтида ёниб кетгани[8, 84] айтиб ўтилади. “Мадраса” сўзи луғавий жиҳатдан “дарс берадиган жой”, “билимгоҳ”, “ўқиш жойи”[1] деган маъноларни англатган. Ўрта асрларда Бухоро мадрасалари илм маскани сифатида нафақат Мовароуннаҳрда, балки Марказий Осиё, мусулмон шарқида ҳам машҳур эди. Мадрасани муваффақиятли битирганлардан мамлакат бошқаруви, ҳуқуқ-тартибот ва таълим муассасалари учун кадрлар, уламолар етишиб чиққан[5].

Асосий қисм. XIX аср охири ва XX асрнинг бошларига келиб, Бухоро мадрасаларида нафақат Туркистон, балки Россия империясининг турли ўлкаларидан келган мусулмон аҳолиси вакиллари ҳам таълим олар эдилар. Фитрат, Файзулла Хўжаев, Садриддин Айний ва бошқаларнинг маълумотларига қараганда, Бухоро мадрасаларида 1920 йилнинг охиригача четдан келган талабалар ўқишни давом эттирганлар. Амирликнинг чекка ва яқин атрофдаги туманларидан, қўшни ва бошқа мусулмон мамлакатларидан мадрасага ўқишга келганлар ҳам ўқишга қабул қилинганлар.

Энг йирик мадрасалар амирликнинг маркази Бухоро шаҳрида ҳамда Қарши, Ғиждувон, Шаҳрисабз, Шеробод шаҳарларида, Шарқий Бухоро бекликлари марказларида фаолият кўрсатган. Умуман, Бухоро амирлигида юзлаб мадрасалар мавжуд эди. Мадрасалар кичик, ўрта ва йирик мадрасалардан иборат бўлган.

Садриддин Айнийнинг қайд этишича, Бухоро мадрасаларининг ислом оламидаги нуфузи жуда юқори бўлиб, уларда таълим олган уламоларнинг диний масалалардаги сўзлари Миср ва Ҳижозда ўқиганларнинг сўзларидан кўра мўътабарроқ ҳисобланган.

Бухоро мадрасаларининг бинолари асосан пишиқ ғиштдан, икки қаватли[3] ёки бир қаватли қилиб қурилган[1]. Одатда мадрасалар ички ва ташқи саҳнга, баланд ва мустаҳкам деворга, ҳашаматли тоқ ва равоқларга эга бўлиб, баъзиларининг пештоқлари, гумбазлари ва деворлари ранг-баранг кошнлар билан безатилган. Мадрасалар ички ва ташқи майдонига эга бўлган[5]. Анъанавий тарзда унинг биринчи қаватида дарсхоналар, кутубхона, масжид, таҳоратхона, иккинчи қаватида эса талабалар яшайдиган ҳужралар бўлган[1].

Бухоро амирлигида энг машҳур ва нуфузли олий ўқув юрти бу Мир Араб мадрасаси бўлган. Мадрасанинг номи ҳам уни қурдирган шайх номи билан боғлиқ бўлиб, унинг тўлиқ исми Мир Араб Абдуллоҳ ал-Яманий бўлган[5]. 1530 йилда бунёд этилган бу мадраса шаҳарнинг марказий қисмида қурилган, унинг баланд пештоқлари ва гумбазлари бўлиб, шимолий гумбази ярим кошн билан қопланган, жанубий гумбази эса безатилмаган. Мадрасага ҳашаматли баланд пештоқдан қирилган. Мадрасанинг ғарбий томони Масжиди Калон номи билан аталган масжидга туташган. Мадрасанинг режаси ва ундаги бинолар худди Улуғбек мадрасасидагидек жойлаштирилган. Мадрасада шайх Абдуллоҳ ва унинг қариндошлари дафн қилинган, шунингдек гўрхона ҳам мавжуд бўлиб, дабдабали қилиб безатилган. Мадраса билан масжид орасида шаҳар аҳолиси юрадиган йўл бўлган. Мадраса ҳовлисининг чор атрофи икки қаватли ҳужралар билан ўралган. Мир Араб мадрасасининг вақфномасида қайд этилишича, бу ердан жуда ҳам кўп олим ва уламолар етишиб чиққан[3].

Фақатгина XIX асрда 60 дан ортиқ мадраса қурилган бўлиб, уларнинг орасида амир Насруллоҳ мадрасаси (1860 йилда), амир Музаффар мадрасаси (1868 йилда), амир Олимхон мадрасаси ҳукмдорлар томонидан барпо этилган. Ўзи қурдирган мадраса тўғрисида амир Олимхон шундай деб ёзган: “Бухоро минорасининг паст томонида ўз номидан Дори-л-улум – билим уйи бўлган бир мадраса қурдирдим, ҳар хил илмдан дарс берувчи муаллимлар тайин эттирдим. Мазкур мадрасада истиқомат қиладиган талабалар сарф-харажатлари, маош ва кийим-кечак ҳам ўз тарафимдан белгиланиб, унга бир нафар нозир тайин этдим. Уларнинг емак-ичмак, маош ва кийим-кечакларини муайян бир вақтда етказардим”. Бундан шуни англаш мумкинки, бу мадраса қурилган вақтда амир Олимхон вақф мулки ҳақида гапирмаяпти. Анъанага мувофиқ, вақф мулкидан эмас, балки давлат таъминотидан фойдаланганлиги ҳақида гап бормоқда. Демак, XX аср бошида мадраса таъминотига муносабат ўзгара бошлаган.

Мадрасаларнинг айримлари аёллар томонидан ҳам қурдирилган. 1700 йилда қурилган Биби Халифа мадрасасининг вақф ҳужжатида шундай жумла мавжуд: “Иффатпаноҳ, исматдастгоҳ, зайн ул-машварат, аёллар шарафлиси, афифа, солиҳа, сожида, ҳарамайн ул-шарифайнни ҳаж қилишга муяссар бўлган Ҳожи Биби Халифа бинти марҳуми мағфури ғариқ ур-раҳмат ва ризвон Мулла Муҳаммад Саъид Бухорода ҳазрат қутб ул-ақтоб (мир Таҳур девон) масжид ва хонақоҳи гузарида мадраса қуришга киришди”. Мадраса тош, пишиқ ғишт ва ёғочдан қурилиб, унинг 30 та ҳужраси, 4 та гумбази, дарсхона, ички ва ташқи ҳовлиси бор эди. Айрим манбаларда айтилишича, ушбу мадрасада фақат қизлар ўқитилган экан[3].

Болойи Ҳовуз мадрасасини ҳам аёл киши қурдирган. Ушбу мадрасани Бухоро хони Субҳонқулихоннинг Подшоҳбиби исмли хотини 1703-1704 йилда қурдирган[3]. Подшоҳбибининг иккинчи номи Ситорайи Моҳ хоним бўлган. Мадрасанинг вақф ҳужжатида айнан “Ситорайи Моҳи Хосса мадрасаси вақфи” деб ёзилган. Тарихдан маълумки, амир Саид Олимхон ҳам 1911-1915 йилларда худди шундай ном билан шаҳарнинг четроғида сарой қурдирган. Шу сабабли Ситорайи Моҳи Хосса деганда, амир Олимхон қурдирган сарой ҳам англашилади.

Бухоро қалъасидан ташқарида, Жўйбор мавзесининг ғарбида жойлашган мадрасани 1790 йилда Муҳаммадхон Элбарсхон қизи Ойшабиби қурдирган. Мадрасанинг ичи, ҳовлиси ва ҳужраларининг ҳаммаси пишиқ ғиштан бўлган. Бу мадраса Нафас қишлоғидаги энг машҳур мадрасалардан бири ҳисобланган. Ойшабиби Мудин қишлоғидаги тўртбурчакли, 150 таноб (бир таноб-3600 кв. га эга) ерини ҳам мадраса хизмати учун берган[3].

Бухоронинг охириги қози калонларидан бири бўлган Садри Зиё ўз асарларида Бухоро шаҳридаги 204 та мадрасани тадқиқ этган. Унинг ёзишича, Бухорода қуйидаги мадрасалар аёллар номи билан аталган: Сарой Ойим мадрасаси, Зубайда Ойим мадрасаси, Манғит Ойим мадрасаси, Биби Халифа мадрасаси, Модарихон мадрасаси, Шарофатбону мадрасаси, Қалмоқжон Ойим мадрасаси, Чучук Ойимнинг Сангин мадрасаси[10, 102].

1900-1920 йилларда Бухоро шаҳрининг нуфузли кишилари ҳам бир қанча мадрасалар қурдирганлар ва уларнинг фаолиятини таъминлаш учун вақф мулкани васият қилиб қолдирганлар. Масалан, Обиравон маҳалласи ва Масжиди Баланд маҳалласида номаълум бой томонидан саккиз ҳужрадан иборат мадрасалар, Кемухтгарон маҳалласида чоржўйли бой, Авлиёйи ғариб маҳалласида Домла Рўзи, Тўпахон маҳалласида Бақобой, Хўжа Рофе маҳалласида йирик бой Жўра чанглоқ (32 ҳужралик), Замуча маҳалласида тошкентлик Мулло Султон (2 ҳужралик), Дилкушойи дарун маҳалласида номаълум кексайган аёл, Мир Таҳури девон маҳалласида Хўжа Қурбон исмли гўрков, Кокида маҳалласида Абдужафар бой, Косагарон маҳалласида шаҳрисабзлик Йўлдошбой ва бозор оқсоқоли Иброҳим оқсоқол ҳаммаси бўлиб 12 та мадрасани қурдирганлар.

Бу даврда Бухоро мадрасаларининг сони ҳақида турли манбаларда ва асарларда турлича маълумот қайд этилади[9, 191]. Н.Хаников мадрасалар сонини 180-200 та, талабалар сонини эса 15-16 минг нафар деб кўрсатган[15, 223].

XIX аср охири ва XX асрнинг бошларида Бухоро амирлигидаги мадрасалар сонини ўша даврда яшаган Абдурауф Фитрат ва Садриддин Айний 200 та, Садр Зиё 204 та, Муҳаммад Али Балжувоний эса 400 та деб кўрсатади. Хуллас, турли маълумотлар умумлаштирилганда Бухоро амирлигида 200 дан 400 тагача мадраса мавжуд бўлган. Бухоро амирлигига қўшни, илгари мамлакат таркибида бўлган Самарқанд вилоятида 217 та мадраса бўлганлиги назарда тутилса, амирликда 400 тага яқин мадраса мавжудлиги ҳақиқатга анча яқинлиги маълум бўлади[1]. Туркистон генерал-губернаторлиги ҳисоботи билан боғлиқ архив ҳужжатлардан бирида 1914 йилда Бухоро амирлигида 350 та мадраса фаолият кўрсатаётгани қайд этилган[4].

Шунингдек, О.А.Сухареванинг фикрича, биргина Бухоро шаҳрининг ўзида 133 мадраса бўлган. Яна бир тадқиқотчи Л.И.Ремпель XX аср бошларида Оренбургда чиқадиган “Шўро” журналининг маълумотларига асосланган ҳолда Бухорода олий даражадаги мадрасалар - 34 та, ўрталари – 35 та, қуйилари эса - 100 тадан ортиқ бўлганлигини кўрсатиб ўтади. Демак, фақат Бухоро шаҳрининг ўзида 170 тадан ортиқ мадраса бўлган.

Мадрасалар катта ва кичик ҳужралардан иборат бўлган[5]. Архив маълумотларига қараганда, Бухоро мадрасаларида ҳужра олган талаба қуйидагича шартномани имзолаган: “1917 йилда Мулло Шоди валади Сўфиназар Бухорои Шариф дорул қозисига келиб, Абдушукур мадрасасининг жанубий томонидаги пастки ҳужрани шариатда саҳиҳ бўлганини, иқрор қилганини ва ҳужра ичида бўлган эшик, асбоблар ва бошқа хўжалик нарсалари борлигини, яшайдиган одамлари ҳам борлигини, уларга, ҳеч қандай нуқсон ва қусур етказилмаганини бир қанча гувоҳлар олдида иқрор қиламан”[6].

Хуллас, Бухоро мадрасалари бир вақтнинг ўзида талабалар учун ётоқхона вазифасини ҳам ўтарди[3]. Ҳужраларда одатда иккитадан[1], айрим мадрасаларнинг ҳужрасида биттадан талаба яшаган. Масалан, Абдурахмонбой мадрасасида 9 та ҳужра бўлиб, уларда 9 нафар талаба таҳсил олган[1]. Бухоро мадрасалари ўзининг ҳужралари сони билан бир-биридан фарқ қилган. Бизнинг замонамизгача етиб келган ва вақф ҳужжатларида сақланиб қолган маълумотларнинг умумий таҳлили шуни кўрсатадики, мадрасаларнинг ҳужралари сони турлича миқдорда бўлиб, ягона меъёр бўлмаган [3].

Мадраса фаолиятининг асосий манбаини вақф мулки ташкил этган. Одатда вақф мулкининг катта қисмини ер мулклари (экин ерлари) ташкил этган. Масалан, Бозори Гўсфанд мадрасасига Нурато (Нурота), Шаҳрисабз ва Бухоронинг 20дан ортиқ қишлоқларининг экин ерлари вақф қилиб берилган эди[11].

Мадрасалар қурилгач, у мадраса бошқарувчиси (мутавалли)га топширилган ва уни қурдирган шахснинг тасарруфидан чиқарилиб, вақф мулкига айлантирилган. Чунки шариатга мувофиқ, вақф моли мулк бўлмайди, биров уни эгаллаб, мулк қилиб туrolмайди. Вақфдан келган фойдани вақфга тегишли ерларни таъмирлаш, тузатишга сарф қилинади.

Мадрасалар кичик, ўрта ва олий мадрасалардан иборат бўлиб[1], йирик мадрасаларда вақфдан тушадиган йиллик даромад 40.000-250.000 тангани ташкил этган. Ўрта мадрасаларда эса вақфдан тушадиган йиллик даромад 120 тангадан 3500 тангача бўлган[12, 14]. Вақфдан тушадиган йиллик даромад кичик мадрасаларда 500 танга атрофида бўлган. Абдурауф Фитрат эса мадрасаларнинг вақф мулкидан оладиган жами даромади ҳақида қуйидаги маълумотни қайд этади: “Бухоро мадрасаларидаги олийтабақадаги мадрасаларнинг вақф миқдори 2.815.000 тангага, ўрта тоифадаги мадрасаларнинг жами вақф миқдори 961.000 тангага ва ниҳоят, қуйи тоифага мансуб мадрасаларнинг вақф миқдори 500.000 тангача етган” [14, 14].

Кўпинча вақфномалар ҳар ўн йилда янгиланиб борилган. Мир Араб мадрасасининг бир вақфномасида: “Ҳар ўн йилда мутавалли катта-катта олим ва фузалоларни мадрасада йиғиб, мажлис қилиб, вақфномада ёзилган нарсаларни мажлис аҳлига тақдим қилсин. Ва эълон қилсинки, ўша шаҳарнинг ислом қозисининг амри бажарилади. Ўша мажлисда қозининг ҳукми билан вақфнома қайта янгилансин. Ёзувчи ва қоғозларнинг ҳақини мадраса ёки вақфлардан ҳосил бўлган маблағдан берсин. Янгиланган ҳужжат қозининг дафтарида қайд қилинсин”, [5] - деб ёзиб қолдирилган. Вақф қилувчидан бошқа ҳеч бир кишининг вақфни ўзгартиришга ҳақи бўлмаган[3].

Бухородаги мадрасаларнинг вақф ҳужжатларида қайд этилган тартиб-қоидалардан айримларини мисол сифатида келтирамиз. Абдуллахон мадрасасининг вақф маблағини Фитрат 50 минг танга деб таъкидлайди [14, 15]. Вақф мулкидан тушган маблағ қуйидагича тақсимланган. Энг аввало, маблағ мадраса биносини доимий равишда таъмирлаб боришга сарфланган. Қолган маблағнинг бешдан бир қисми (хумс) икки нафар мударрисга иш ҳақи сифатида берилган. Вақф мулкни бошқарувчига (мутаваллига) қолган маблағнинг 20 дан бир қисми (нисфи ушр) ажратилган. Шунингдек, мадрасада имомга йилига 200 кумуш танга, муаззинга 100 танга, навбат билан хизмат қилган уч нафар фаррошнинг ҳар бирига 60 танга, масжидни ёритишга (шам, чироқ учун) 24 танга, намат ва бўйра сотиб олиш учун 60 танга сарфланган. Ниҳоят, юқоридагилардан қолган маблағ мадраса талабалари ўртасида тақсимланган [2].

Йирик мадрасалардан бири ҳисобланган Мир Араб мадрасасининг вақф маблағи эса қуйидагича тақсимланган: мутаваллига бериладиган маош вақфлардан ҳосил бўладиган маблағларнинг ўндан бирини ташкил этган. Қолган маблағни мадраса биносига, агар зарурат бўлса ва маблағ ортиб қолса, учдан бири мадрасанинг ходимларига (мадрасани

доим муҳофазасида қоим бўлган, сув билан таъминлаб берган кишиларга) берилиши керак бўлган [3]. Муфтийлар, муаззинлар, имомлар ва мадрасада шаръий илмлардан дарс берадиган мударрисларга вақфдан йил давомида тушган маблағнинг учдан биридан ҳосил бўладиган олтидан бир улуши берилган. Муфтийларга бир йилда (уч муфтийнинг ҳар бирига) бир мисқол, 100 нуқра тангаси берилган [3]. Шунингдек, вақф маблағидан имом, мутавалли ва муаззинга маош ажратилган. Шулардан ортиб қолган маблағ мадрасада таълим олувчи толиби илмларга берилиши кўрсатилган [3].

Мадрасалар ҳисобига вақф ажратилган вақтда харажатлар ҳам назарда тутилган. Масалан, Бухоро музейида сақланаётган вақфга доир ҳужжатда мадрасани таъмирлашдан ортиб қолган даромаддан китоблар сотиб олиш учун йилига 150 танга, кутубхона китобларини таъмирлаш ва янги китоблар сотиб олиш учун йилига 80 танга ажратилиши белгилаб қўйилган. Бундан ташқари дарсхона ва масжидга бўйра, шам олиш учун ҳам муайян миқдорда маблағлар ажратилган. Вақф эгасининг шarti бўйича шу даромаддан мадраса талабалари мударрис томонидан белгиланган миқдорда ғалла билан таъминланиш, мударриснинг ўзи эса даромаднинг тўртдан бир қисми ҳажмида маош олиши белгилаб берилган [7, 84].

Манбаларнинг гувоҳлик беришича, вақф қилувчи вақфномада ўзининг ўғил-қизлари ва қариндошлари манфаатини ҳам ўйлаган. Масалан, Мир Араб мадрасасининг бир вақфномасида: “Ана шундан ортиб қолган маблағнинг учдан иккисини вақф қилувчи ҳазратларининг ўғил ва қиз фарзандларига, ҳар бир ўғил ҳақини икки қиз ҳақи бараварида тақсимлаш, вақф қилувчининг авлодларидан биронтаси ўлса, унинг ҳақини фарзандларига берилиши, вақф қилувчининг авлодларидан биронтаси фақирлик ҳолига тушса, мутавалли барчасига ҳақларини бергандан кейин ортиб қолган пуллардан фақирларнинг ҳақиға риоа қилиб яна қўшиб бериши ҳақида ёзиб қолдирилган[3].

Айрим ҳолатда мадрасаларда вақф маблағини суистеъмол қилиш ҳолатлари ҳам учраб турган. Абдурауф Фитратнинг ёзишича, айрим мадрасаларда (масалан, Говкушон мадрасаси) мударрислик қилувчилар муллабаччаларга вақф маблағини улашиш жараёнида суистеъмолчиликка йўл қўйган, яъни муллабаччалар сардорига шерикларидан бир нечасининг исмларини ортиқроқ ёзишни буюрган ва уларга тақсимланган пулни қайтариб олган [14, 14].

Айрим мадрасалар учун мансабдор шахслар, бозорлар ва карвонсаройлар томонидан маълум миқдорда маблағ ўтказиб турилган. Масалан, XIX асрнинг ўрталарида йирик мадрасалардан бири ҳисобланган Кўкалдош мадрасасига Нўғай карвонсаройи томонидан йилига 240 тилла ҳажмдаги маблағ ўтказиб турилган[15, 88].

Мадрасаларнинг молиявий таъминоти учун турли кўринишдаги вақф мулклари ажратилган. Масалан, Бухоронинг ўз даврида энг машҳур ва бой бўлган мадрасаларидан бири Абдуллахон (ғарбий) мадрасасининг вақфномасида унга ажратилган вақф мулклари ҳақида шундай маълумот кўрсатилган: Муҳаммад Султон масжиди ёнида 7 та, анорфурушлар бозори олдида 6 та, бошқа тарафида 9 та, Ислом дарвозаси олдида 4 та, Муҳаммад Султон масжидининг бошқа тарафида 6 та, Амир Жанолибий масжиди кўчасида 6 та, Регистон ҳаммоми ёнида 8 та ва улардан ташқари яна 56 та турли дўкон; Оҳани бозори яқинидаги, Говкушон ҳамда Ғозиён ҳаммомлари ва яна 32 та ҳар хил дўкон вақф қилинган эди. Булардан ташқари, Ғиждувон тумани ва Насаф вилоятида ҳам ер ва дўконлар Абдуллахон мадрасасига вақф мулки қилинади[3]. Мадрасанинг йиллик даромади 50 минг тилла тангадан иборат эди.

“Вақт” журнаliga қўшимча қилиб чиқарилган “Шўро” журналининг берган батафсил маълумотларига қараганда, Биринчи жаҳон уруши арафасида Бухоро мадрасаларининг вақфларидан келган даромадлар катта маблағни – 4.742.000 тангани ташкил этган[13, 145]. Бундан ташқари, энг улкан ҳисобланган Кўкалдош билан Мир Араб мадрасаларининг йиллик даромади 150 минг танга, Гавкушонники 190 минг танга бўлса, Жаъфархўжа мадрасасиники эса 350 минг тангага етган. Шунинг учун ҳам домлалар шу даргоҳларда таълим беришга, талабалар эса таҳсил олишга интиланлар.

Ўша давр матбуотида “шаҳардаги олим-уламолар мадрасаларда дарс бериб, талабаларга кўп фойда келтириб, залолатда юрганларни илм чироғи билан ҳидоят

топишларига сабаб бўлишади, улар холис Аллоҳ учун хизмат қиладилар”, деб мударрисларга юқори баҳо берилган.

Нуфузли мударрислар вафот этса, шаҳардаги эътиборли диний уламолар мадраса мударрислари, талабалари ва маҳалла оқсоқолларини чақириб, эҳсон қилганлар, мадраса талабаларига кийим-кечак бериб, савобини марҳум ҳақиға бағишлаганлар.

Юқорида қайд этилганидек, мударрисларнинг таъминоти вақфномада кўрсатилган вақф маблағининг мадраса таъмири учун кетган сарф-харажатдан қолган қисмидан ажратилган, унинг улуш миқдори вақф ҳужжатида аниқ қилиб белгиланган бўлган. XIX асрнинг ўрталарида Бухоро мадрасаларида мударрисларнинг оладиган маошлари куйидагича бўлган: Ҳалимжон мадрасасида йилига 80 тилла, Жўйбори Хурд мадрасасида 100 тилла, Хиёбон мадрасасида 180 тилла, Муҳаммад Шариф савдогар мадрасасида 199 тилла, Кўкалдош мадрасасида 360 тилла, Хўжа Жўйбори Калон мадрасасида 500 тилла, Дорулшифо мадрасасида 700 тилла, Говкушон мадрасасида 700 тилла. Бундан ташқари Жаъфархўжа мадрасасининг 40 га яқин мударрисларининг ҳар бири йилига икки минг танга маош олганлар. Мир Араб мадрасасидаги мударрисларга йилига 150 тангадан берилган, яъни вақф маблағининг учдан бир қисми маош учун ажратилган[3]. Шунинг билан бирга, юқоридагиларга нисбатан анча кам маош оладиган мударрислар ҳам бўлган. Масалан, нисбатан кичик Мулла Назар мадрасасида мударрисга 8-10 тилла, Абдуллабой мадрасасида 12 тилла, Аҳмад доруға мадрасасида 16 тилла, Азизон мадрасасида эса 30 тилла маош берилган[2]. Мударрислар сони ҳам мадрасадаги вақф маблағига қараб белгиланган. Масалан, Абдурахмонбой мадрасасида битта мударрис бўлгани ҳолда, Жаъфархўжа мадрасасида 40 нафар мударрис дарс берган. Бундан ташқари Абдулазизхон, Модарихон мадрасаларида икки нафардан, Улуғбек мадрасасида бир нафар домла бўлган бўлса, ташқи кўриниши ва ҳужраларининг сони бўйича Кўкалдош, Мир Араб ва Гавкушон мадрасаларига тенг келолмайдиган Жаъфархўжа мадрасасида 40 нафар домла талабаларга таълим берган, яъни бу жиҳатдан ҳаммасидан устун турган, чунки у жуда кўп даромад келтирадиган вақфларга эга бўлган.

Хуллас, XIX асрнинг охири ва XX аср бошларида Бухоро амири томонидан мадрасалар ва уларнинг мударрис ва ўқитувчилари учун йилига 100 минг рубль ажратилган. Мадрасада хўжалик ишларини ташкил этиш ваколати қоида тариқасида мутавалли (бошқарувчи) зиммасига юклатилган. Барча вақф ҳужжатларида бошқарув иши, ишни юритиш ва назорат қилиш мутавалли ихтиёрида бўлишлиги кўрсатилган. Барча вақф мулкларида вақф қолдирувчининг ўзи ёки унинг ўғил ворислари, ўғилларидан ворис эркак бўлмаса ака-укаларнинг ўғиллари мутаввали бўлишган. Борди-ю вақт ва замон ўтиши билан агар эркак ворис ушбу авлодда қолмаса, шу авлоднинг қизларидан қолган ўғил болаларга қолдирилган[3]. Агар эгалик қилувчилар илмда, салоҳиятда ва тасарруф (бошқарув салоҳияти)да тенг бўлсалар қариндошлиқда яқинроғи, қариндошлиқда ҳам тенг бўлса, уларнинг энг ёши каттароғи тайинланган[3]. Мутаваллиликка эгалик қилувчи авлод вакилларида ҳеч ким қолмаса, Бухоро шаҳрининг ишончли қозиси мутавалли бўлиши мумкин бўлган[3]. Қозининг маоши эса вақфлардан ҳосил бўладиган фойданинг ўндан бирининг ярмига тенг қилиб белгиланган. Масалан, Биби Халифа мадрасасининг вақф ҳужжатида кўрсатилишича, мутавалли (воқиф) вақфчининг ўзи бўлган. Вақф ҳужжатларига мувофиқ, “Мутавалли агар воқиф (вақф қилувчи)нинг айтганларига зид иш қилса, қолган авлодлар уни маън қилади (қилаётган ишидан тўхтатади). Агар у яна қайтмаса уч маротаба маън қилинади. Шунда ҳам қайтмаса, бошқа валийликка лойиқ авлодлари мутавалли бўлади. Ишдан олинган мутавалли даврида вақфлардан ҳосил бўлган маблағ қолган бўлса, ундан талаб қилиб олинади ва ўз ўрнига сарфланади. Воқиф томонидан қилинган шартларни амалга оширмаганлиги учун ундан ҳисобот талаб қилинади[3].

Архив материаллари ва мавжуд тарихий адабиётларни ўрганиш шуни кўрсатадики, амирликда ҳокимиятдаги ўз мавқеи бўйича учинчи ўринни эгаллаган қозикалон халқ таълимининг аҳволи, тарбиявий ишлар, исломий ақидаларни амалга ошириш вазифаларига масъул ҳисобланган[8]. Амирликнинг барча вилоятлари ва шаҳарларида унинг вакиллари бўлиб, юқоридан келган топшириқларни амалга оширган. Демак, таълим тизими ҳокимиятнинг назаридан четда бўлмай, ўз олдига қўйилган вазифаларни мамлакатнинг тараққиёт даражасидан келиб чиқиб бажариб турган.